

**„Jer moj otac je bio
pravnik, jesam li
to već rekao“**

**R. Konstantinović,
*Dekartova smrt***

Glavni lik romana, Otac, profesor je civilnog prava. Život je zasnovao na strogim pravilima Descartove racionalnosti. Sin se divi Ocu, ali istovremeno zazire od njegove nepogrešivosti i teško podnosi njegovu tiraniju prava, reda i navika. I u svojim ranijim romanima-traktatima i esejima Konstantinović je izražavao bliskost sa postmodernističkim načinom mišljenja i mnogo bliži nego Descartes bili su mu filozofski stavovi Montaignea i Pascala. Međutim, devedesetih godina prošlog veka on prihvata i Descartesea kao autora traktata o metodu, raciu i vrednosti prava. Godine 1989, kada Jacques Derrida po prvi put uzima u razmatranje odnose između literature, filozofije i prava, i on se vraća istim onim filozofima koji dominiraju u Konstantinovićevom delu; osim Pascala i Montaignea, i Derrida se vraća Descartesu, zalažući se za iste one principe koje zagovara Konstantinovićev Sin-narator u diskusiji sa Ocem: pravo je sila, ono vlada ne zato što je pravedno, nego što je autoritet.

AUTOBIOGRAFSKI ESEJ, FILOZOFSKI TRAKTAT, ROMAN; OTAC, CIVILNO PRAVO, DESCARTES, MONTAIGNE, PASCAL; DERRIDA, ZAKON I AUTORITET.

The protagonist, Father, professor of Civil Law, lives a life paved by the rules founded on Descartes' rationality. Son admires his Father, at the same time fears his infallibility and suffers from his tyranny of law, order and habit. Both in this novel-treatise and in his earlier works, Konstantinović expressed familiarity with postmodern thinking and the philosophical concepts of Montaigne and Pascal. However, in the 1990s he found a space also for Descartes, the author of the treatise on method, reason and the value of law. When in 1989 Jacques Derrida thought for the first time of a parallel between literature, philosophy and law, he brought from oblivion the philosophers most prominent in Konstantinović's work: Descartes, Pascal and Montaigne. Derrida propagated the concepts which Konstantinović's Son-narrator would present in his imaginary discussions with his Father.

AUTOBIOGRAPHICAL ESSAY, PHILOSOPHICAL TREATISE, NOVEL; FATHER, CIVIL LAW, DESCARTES, MONTAIGNE, PASCAL; DERRIDA, LAW AS AUTHORITY

1 U svetu današnjih retrogradnih tendencija u postkomunističkim društvima i literaturi, gotovo neverovatno zvuči podatak da je žiri u sastavu Milan Bogdanović, Velibor Gligorić, Eli Finci, Dragoslav Mihajlović Mihiz i Zoran Mišić ovu nagradu dodelio jednom romanu sa biblijskom tematikom i pismom sličnim Joyceovom *Uliksu*. Gligorić je bio jedini koji je svoj glas dao za roman *Hajka M. Lalića*. Ali nagradu nije dobio Lalićev roman o partizanskoj borbi, nego roman ispletan od apartne filozofske tematike o pitanju / ne/krivice Hristovog izdajnika, Jude Iškariota. - Za podatak o sastavu žirija i ishodu glasanja zahvaljujem se Savi Dautoviću.

2 Međunarodni projekat "Sto slovenskih romana", koji je pre nekoliko godina ustanovila Fondacija "Forum slovenskih kultura" sa sedištem u Moskvi, pokrenut je s idejom da čitaocima u slovenskim zemljama predstavi reprezentativna dela savremenih autora iz drugih slovenskih zemalja napisana tokom proteklih dvadesetak godina, odnosno posle pada Berlinskog zida.

3 „Možda sam ja ovde privilegovan /.../ činjenicom da sam pravnik. Pa se onda taj otac, o kojem se ovde ->

Radomir Konstantinović (1928–2011), filozof, esejista i pisac, poznat pre svega po studiji *Filozofija palanke* (1969), nedovoljno je osvetljen kao romanopisac, iako je za jedan od svojih izrazito avangardnih romana (*Izlazak*, 1960) dobio „NIN-ovu nagradu“¹, tadašnje najviše državno priznanje za ovu književnu vrstu na srpsko-hrvatskom jezičkom području. *Dekartova smrt* (1996), tekst kojim ćemo se ovde baviti, žanrovski se teško može definisati jer nosi odlike autobiografskog eseja, romana i filozofskog traktata. Iako je o njemu objavljen i jedan zbornik studija (*O Dekartovoj smrti*, 1998), on nikada nije doživeo čak ni ponovno izdanje, nije uvršten među najbolje srpske romane predviđene za prevod na druge slovenske jezike u okviru projekta „Sto slovenskih romana“² a mnoge njegove važne dimenzije i do danas su ostale nezapažene. Petnaestak autora koji su se u spomenutom zborniku bavili ovim Konstantinovićevim delom čitali su ga pre svega kao filozofski traktat (takve su studije iz ovoga zbornika iz pera Branke Arsić, Milorada Belančića i dr.), manje kao roman, a samo je Dragan Stojanović³ insistirao na njegovoj romanesknoj strukturi, ističući pri tom baš onu dimenziju koja će i nas ovde zanimati: uslovljenost i povezanost ovog romana sa pravom i pravnim sistemom.

Da bi se razumeo ovaj Konstantinovićev roman moralo bi se poznavati u detalje barem: Pounda⁴, Becketta, Rilkea, Descartesa, Montaigna, Pascala, Witgensteina, Platona, Aristotela, ali i pisce udžbenika prava, posebno civilnog prava. Pa zatim Rabelaisa, ali i Berlitzov udžbenik francuskog jezika, pa još Ionesca (zbog *Čelave pevačice*) pa Joycea, Sveva, ali i Horacija, Vergilija. Bibliju, Hobbesa... Spisak kao da nema kraja. Pisati o Konstantinovićevoj knjizi znači nužno ograničiti se na jedan njen sloj. A nas će zanimati pre svega pitanje: ko je i kakav lik Oca u ovom romanu i šta u tekstu otkrivamo ako pratimo Sinovljevo čitanje Descartesa, Montaignea i Pascala?

Nakon očeve smrti, sin pokušava da shvati šta mu je značila očeva figura, šta u detinjstvu, a šta sada, kada je i sam star i oseća blizinu sopstvene smrti. Istovremeno, u gradu u kojem je živeo i radio otac, čuveni profesor prava, vladaju sada niske strasti, a politički i pravni sistem je razoren. Konstantinović gradi roman čiji je glavni lik, Otac, ne samo strogi vaspitač u porodici nego i veliki autoritet u društvu i na fakultetu, gde predaje civilno pravo. Otac je dekartovac ne po tome što bi o ovom iluministi ostavio značajne studije, nego kao čovek koji vodi život trasiran pravilima koja proističu iz dekartovske racionalnosti.

I Sin, ja-narator se može pratiti kao romaneskni lik, najdetaljnije kao dete u odrastanju, u familiji međusobno veoma različitih roditelja, Oca, strogo racionalnog pravnika i latiniste te senzibilne, pomalo naivne Majke. Osim kao dete i kao čovek u odrastanju, narator sebe vidi i opisuje i kao odraslog čoveka koji se u trenutku očeve smrti, a pogotovu u vreme pisanja romana i sam suočava sa fenomenom starenja i blizine sopstvene smrti.

Za ovo naše razmišljanje važno je znati i nekoliko detalja iz stvarne biografije Radomirovog oca, Mihaila Konstantinovića (1897–1982). Kao cenjeni pravni stručnjak bio je Ministar pravde i član poslednje jugoslovenske vlade uoči Drugog svetskog rata, ali nije prihvatio da uđe u Vladu formiranu 1944. godine u Londonu, nego se 1945. vratio u svoju zemlju (posle boravka u Egiptu, Palestini i Turskoj, gde je nastojao da prikupi što više podataka o ratnim zločinima počinjenim na tlu Jugoslavije). Postao je jedan od stubova Pravnog fakulteta u Beogradu. Njegova knjiga *Skica za zakonik o obligacijama* (1969) čini osnovu Zakona o obligacionim odnosima koji je u Srbiji i danas na snazi, a njegov autoritet u oblasti građanskog prava nije poljuljan ni mnogo godina nakon njegove smrti.

→ govori, meni nužno nameće kao jedan vrlo konkretan čovek, poznat i vrlo ugledan i zaslužan u našoj pravnoj struci, i ja ne mogu ovaj tekst čitati drugačije nego imajući tog čoveka i pravnog mislioca i stručnjaka pred očima", kaže D. Stojanović (*O Dekartovoj smrti...* 1998: 18–19).

5
Svi citati iz romana *Dekartova smrt* su iz jedinog postojećeg izdanja ove knjige što ga je u svega 1000 primeraka objavio mali izdavač, Agencija za mir, iz Novog Sada 1996, 227 str.

Prva rečenica romana *Dekartova smrt* Radomira Konstantinovića glasi: „Sada je negde oko devet uveče: vreme smrti moga oca“. Slično kao neimenovani mladić u romanu *Prokleta avlija* Ive Andrića, koji posle smrti svog duhovnog oca, fra Petra, a pre nego što čitaocu predstavi priču koju mu je ovaj ispričao, prati inventarisanje predmeta koji su posle fra Petrove smrti ostali u samostanskoj ćeliji, tako i ovde ja-narator, Sin, pravi spisak stvari posle Očeve smrti: džepni Schaffhausen, nalivpero, stona lampa. Najdetaljniji su opisi knjiga koje su nakon što je otac odveden na Neuropsihijatrijsku kliniku ostale na njegovom stolu: „mali izbor Descartesa, ili Montaigne, u tri sveske, *Editions Garnier*, proširano“. Dok kartezijanskog filozofa smešta sasvim lako u kontekst očeve lektire, jer oca vidi „kao da je sazdan od jednog komada, poput Sokrata“ (7)⁵, čudno mu je što je na stolu našao Montaignea, filozofa koji zagovara život bez prinude, bez obaveze, u biti život lenjivca. Iako su tri sveske Montaignevih dela ispod velike knjige Churchilovih Memorara („Churchill na Montaigneu materijalizuje premoć sećanja i vlasti nad čovekom koji je pokušavao da odbije svaku vlast“ – str. 6), Sina ne prestaje da iznenađuje činjenica da je i Otac čitao filozofa koji je toliko nastojao da opiše kompleksnost čoveka i sebe samoga i čija rečenica: „Mi smo sačinjeni od komadića, i to sastavljenih tako bezoblično i raznoliko, da svaki delić u svakom trenutku igra za svoj račun“ (7) predstavlja pre srž Sinovljeve filozofije, a pravi je opozit Ocu kakav je ostao u uspomeni Sina. Žao mu je što u primerku Montaignevih *Ogleda* koji je pripadao Ocu ne pronalazi nikakvu belešku, ali onda shvata da Otac i nije ostavljao tragove po knjigama, za razliku od Sina, koji je podvlačio po čitave stranice. Tu, na početku, Oca „velikog gospodina – usamljenog gospodina“ (8) Sin karakteriše Hegelovim rečima (iz *Istorije filozofije, II*) kao postojanog, kao „svoga sopstvenog“, kao „formu samostalne odluke“, kao čoveka koji je „uobličen; plastična figura ali koja se kreće, čista

forma, apsolutna forma“. I odmah dodaje da se sam „bojao tog čoveka apsolutne forme“ (8).

Tako predstavljenom Ocu još dalji nego Montaigne morao bi biti Pascal. A ipak, među pronađenim knjigama su i dva toma Pascalovih *Misli*, istina u jeftinom proširanom izdanju, koje je na najdonjoj polici postalo prašnjavo i buđavo. Otac ga, dakle, nije davno čitao i nije ga cenio. A ipak, na samrtničkom odru, Otac je tako spokojan, „savršeno izvajan profil, ozaren svetlošću predvečernjeg sunca“ da Sina podseća „na posmrtnu masku Pascalovu“ (9).

Za temu koja nas ovde zanima, posebno je važno IV poglavlje: to je ono iz kojega je i citat, koji smo izabrali kao naslov ovoga rada: „Jer moj otac je bio pravnik, jesam li to već rekao“ (15). Šta je (za Sina) značila ta reč: pravnik? Koje su karakteristike Oca-pravnika? On nije sudija, koji bi delio pravdu i brinuo se za jednakost svih pred zakonom, on propisuje zakone, propisima nastoji da služi uspostavljanju racia i reda u društvu. Kao nekakav spoljni izraz svoje pripadnosti pozivu pravnika, ovaj Otac skandira latinske stihove. Jer oni su primer pravilno raspoređenih dužina i pauzi, čisti izraz metričkih shema, besprekornog reda. Ovo skandiranje latinskih stihova bilo je svakovečernji ritual. Za Oca, služiti Zakonu značilo je služiti Redu, savršenoj zakonomernosti, ponavljanju. Vežbajući izgovaranje latinskih stihova Otac vežba kako da postane „gospodar bića i reči, apsolutni gospodar, jer može što drugi ne može: da bića pretvara u reči i reči u bića“ (17). Sin se Ocu divi, istovremeno se boji njegove nepogrešivosti i trpi od njegove tiranije prava, reda i navika. Otac je u očima Sina istovremeno svemoćni Zakon, i strah od zakona, zakon koji tiraniše okolinu. Naknadno, u vreme haosa koji je zavladao u spoljašnjem svetu, Sin se Ocu divi, i čak se trudi da sa tim čovekom forme i reda uspostavi krajnje intimne odnose, onakve kakve za života nije mogao, jer je otac bio sâm Zakon, a Sin uvek i samo nes(a)vršeni Učenik.

6
 I Dragan Stojanović u razgovoru vođenom za Treći program Radio-Beograda ovako detektira vezu između društvenog trenutka i značenjskih tokova romana: „Ono što stvar čini zanimljivom, to je jedna dijagnoza ovog terena. Možda ja suviše pridajem tom značaja, ali to je jedan ubod ove knjige koji meni ostaje, a stavljen je u usta umirućoj majci ovog autora, kada ona, ležeći u bolnici, kaže za svoje susetke tamo - umiru a kradu. To je dijagnoza ovog terena koja zvuči vrlo aktuelno i koja priziva, meni barem, neophodnost da se stari, veliki civilista naknadno ponovo uvede u igru. Naime, tu gde se krade još i dok se umire, kao poslednja linija odbrane ostaje upravo taj Descartes, razum, red i civilista. Jer pakao je tamo gde se više ne zna šta je čije i kad nastupi taj mračni čas, ta *Devedeset treća godina*. /.../ Tu je taj senior, taj Descartes-civilista, taj mislilac zakona, taj dostojanstveni ali nevoljeni otac, neophodan.“ (*O Dekartovoj smrti*... 1998:44).

Sinovljevi dvojnici odnos prema tom Ocu – oličenju Zakona i Reda – njegovo divljenje i strah, veličanje i detroniziranje, prevodjenje te figure u područje emocija, sećanja, porodičnog života, čine taj lik složenijim i privlačnijim za čitaoca. No takvim, svemoćnim u pozitivnom smislu, odnosno svestranim, Sin ga je počeo doživljavati tek u refleksiji, dugo nakon njegove smrti. Ne godine 1982, kada je Otac umro, nego deset godina docnije, u trenutku kada se autoru knjige činilo da se oko njega, u društvu kojim je okružen sve raspada i rastura. Iako Konstantinović na kraju svojih tekstova često stavlja datum završetka rukopisa, možda nijedan drugi njegov tekst – beletristički ili esejistički – nije toliko kao ovaj uslovljen vremenom u kojem je pisan i objavljen. Na kraju romana autor je stavio odrednicu: *U Beogradu, Devedeset treće*. Bila su to vremena apsolutne degradacije društva⁶, pa dakako i grada. Beograd tada od glavnog grada dvadesetmilionske federativne zemlje, postaje glavni grad jedne republike, a uz to je pod međunarodnim sankcijama zbog ratova koje Srbija vodi na tlu Hrvatske i Bosne. Devedeset treće, građani Beograda, i Srbije, su bez mogućnosti da putuju bilo kuda u svet, inflacijom koja je šestocifrena, vrtoglavo se obezvređuje svaki materijalni prihod, u gradu nedostaju ne samo neke sitnice (kafa, farmerke, tranzistori...) po koje je narator povremeno, u doba komunističke vlasti, odlazilo u Trst u šoping, nego je to grad koji sve manje liči na važan urbani centar, a sve više na prostor u kojem vlada bezakonje, u kojem sila nije vezana za zakon i zakonodavstvo, nego za vlast i samovolju vlastodržca. Bilo je to ujedno i vreme poslednjih Konstantinovićevih javnih istupanja: tokom dve sezone (april-juni 1992 i oktobar 1992- februar 1993) asocijacija Beogradski krug, u čijem je formiranju i sam Konstantinović učestvovao, organizovala je svake subote javne debate kao vid protesta protiv tadašnje gotovo unisono podržavane politike kakvu je vodio Slobodan Milošević. Prvu sesiju

razgovora otvorio je upravo Konstantinović, a potom redovno dolazio i aktivno učestvovao u debati na tim, tada zapravo jedinim javnim antiratnim skupovima.

Svom tekstu sa prve sesije sastanaka koji su se pod naslovom „Druga Srbija“ u to vreme održavali u Beogradu dao je naslov: „Živeti s čudovištem“⁷. Kao dominante tadašnje srpske politike istakao je nacionalizam i totalitarizam, što su mahom isticali i ostali učesnici tribine, ali je Konstantinović insistirao na tome da ta dva zla neminovno vode u nasilje. Jedini je on podvukao da nacionalizam i totalitarizam za direktnu posledicu imaju ukidanje svakog reda i zakona na društvenom planu, dok na planu individualne egzistencije guraju u usamljenost i apatiju. Monstrum totalitarizma – insistirao je tada Konstantinović – deluje kao epidemija, svi smo njime zaraženi, on nas osvaja, degeneriše, pretvara nas u čudovišta, jer u čudovišta pretvara sve čega se dotakne. Kao najeklatantnije primere deformacije tadašnjeg srpskog društva Konstantinović je naveo: demokratu koji deluje kao nacionalista, komunistu koji postaje antikomunista, i sveštenika koji nastupa kao nacista.

U takvom okruženju, Konstantinović prestaje da objavljuje i sasvim se povlači u sebe. Javno je nastupio samo još jednom, 1997, predstavljajući šest tada objavljenih knjiga Bore Ćosića, beogradskog autora koji je početkom rata napustio taj grad i trajno se nastanio u Berlinu. Do svoje smrti (27. oktobra 2011)⁸ Konstantinović se sasvim zatvorio u svoju samoću i patnju zbog apsolutnog odsustva Reda i Zakona. A valja znati da je svojevremeno – od poznih šezdesetih do devedesetih godina – ovaj autor objavljivao neobično mnogo, gotovo jednom sedmično je javno čitao svoje eseje na Trećem programu Radio-Beograda koji su potom objavljeni u osam tomova i na preko 2000 strana pod naslovom: *Biće i jezik u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka*.

7 Ovaj je tekst, zajedno sa ostalim izgovorenim javno, na skupovima koji su se održavali u beogradskom Domu omladine, a potom u Studentskom kulturnom centru, objavljen u zborniku *Druga Srbija*. Ur. Ivan Colović i Aljoša Mimica. Bgd. 1992. Na italijanskom je Konstantinovićev tekst izišao pod naslovom *Vivere con il mostro* u knjizi *L'altra Serbia. Gli intellettuali e la guerra*. Selene edizioni, Milano 1996, koju je priredila Melita Richter Malabotta.

8 Donoseći vest o smrti R. Konstantinovića, beogradski on-line časopis *Peščanik* doneo je audio zapis ovoga govora, u kojem autor slavi prijateljstvo sa Borom Ćosićem, ali se i oprašta od davno mrtvih prijatelja, trinaestorice Jevreja iz beogradske gimnazije, koji su streljani kao 15-godišnjaci.

Roman-traktat o smrti Oca-zastupnika Reda i Prava, te jedna neobična, čisto filološka knjiga naslovljena *Beket-prijatelj* u kojoj je objavio pisma što ih je njegovoj supruzi, Kaći Samardžić i njemu, pisao Samuel Beckett od 1957 do decembra 1972, jeste sve što je izišlo iz pera ovog neobično značajnog i nekada veoma plodnog autora. Ako je *Dekartova smrt* omage ocu, ova poslednja Konstantinovićeva knjiga je omage mrtvim prijateljima, Beckettu i Kaći.

U vreme devedesetih dakle, koje je autor doživeo kao nadiranje promena dalekih humanom biću, a pogotovu čoveku misli, on piše roman-traktat u kojem se seća vrednosti kojih više nema u svetu koji ga okružuje: seća se Oca-Zakonopisca i njegovog velikog uzora Descartesa. Seća se vremena koje jeste bilo teško izdržati, ali koje je imalo sluha i smisla za ljudske vrednosti i za Pravo kao zakon koji garantuje da se monstrumi društva ne pretvaraju od pretnji u svakodnevnu realnost.

Kako u romanu-traktatu o Descartesovoj smrti, tako i u ranijim svojim tekstovima ovaj je autor izražavao bliskost, srodnost sa postmodernim mišljenjem u okviru kojega su mu, kao filozofi, svakako bliži Montaigne, svedok krize vrednosti i glasnik nemogućnosti da se dopre do istine i definitivnih saznanja, jedan od utemeljivača skepticizma, te Pascal, koji je ispoljavao nepoverenje prema golim dokaznim postupcima, čovek koji je nasuprot racionalne ubedljivosti postavljao veru u iracionalna osećanja. Ali, devedesetih godina, u monstrozna vremena, valjalo je stvoriti prostor i za Descartesa, autora traktata o metodi, o raciu, o valjanosti zakona. Kada u romanu *Sin s* ogromnim poštovanjem predstavlja oca-dekartovca, te povremeno u očevom Descartesu želi i hoće da prepozna i SVOG filozofa, to valja shvatiti kao vremensku kontekstualizaciju ovog romaneskno-filozofskog teksta: u trenutku kada su zavladaali monstrumi, iluminista Descrates je umro, definitivno, ali onaj ko se još seća njegovih vrednosti što mu ih je do skora prenosio

otac, ne može a da ga ne uzme i za sebi bliskog mislioca. Veliki filozof Descartes kakvog ovde opisuje nije samo kartezijanac i čovek reda i čvrste misli, nego istovremeno i njegov, autorov, Radetov Descartes, autor blizak jednom modernističkom misliocu par excellence!

Dragan Stojanović s pravom zaključuje:

Stvar bi bila jednostavna ako bi se to iz ove knjige moglo, a ne može se, izvesti: ne Descartes, nego Montaigne, ne ovakav otac, nego majka, koja je bez senke. Ali, stvari su komplikovane. I u tom smislu tekst ima literarnu složenost kakva je teško zamisliva u jednom čisto filozofskom traktatu. /.../ Ali u trenutku tmine – i niko me ne može razuveriti da to nije jedna od ključnih stvari, što na kraju piše U Beogradu. Devedeset treće – u trenutku kad je došao njihov razbojnički čas, koji još traje, jedan civilist, odnosno duh koji on ovaploćuje, odnosno misao koju on nosi, jeste linija poslednje odbrane pred ovima koji krađu i dok umiru. A da ne govorimo šta rade pre nego što umiru (O Dekartovoj smrti... 1998: 52-53).

Ne samo zato što je Konstantinović jedan od retkih filozofski potkovanih srpskih intelektualaca koji se, osim pisanju poezije i romana, posvetio izučavanju odnosa bića i jezika u poeziji (a ta tema i u ovom delu jeste važna), nego i zato što je u roman o (de)konstruisanju kompleksnog modernog mišljenja uneo niz podataka iz sopstvene biografije, *Dekartovu smrt* čitamo i kao svojevrsnu autobiografiju. To je roman o mišljenju, o mišljenju Radomira Konstantinovića, koji u romanu nastupa kao Sin i ja-narator.

Predočavajući vrludave puteve gradnje svoje životne filozofije, Konstantinović stvara filozofski traktat, koji bi – da se naracija plela samo oko naratorove lektire – to (dakle, traktat) i ostao. Da je u pitanju ipak

(i) roman dokaz je to što se čitaocu neminovno nameće i razmišljanje o njegovim likovima: o Ocu, Majci i samom Naratoru. Svako od njih na svoj način i svako svojim bićem, svojim profilom i načinom života ima ključnu ulogu u ovoj naraciji. Dublje simboličko značenje ima i prostor, gradovi u koje je smešten roman – Beograd, Trst i donekle Lion iz vremena kada je u tom gradu Otac studirao prava. U Beogradu Otac umire, što Sinu otvara dugačak niz tema o starosti i smrti, Trst je Sinovljev prozor u drugi svet i kao neko (staro) utočište, prostor koji je „na dohvata ruke“ a ipak tako različit od onog Beograda u kojem Otac umire, a Majka, koja u Trstu nikada nije bila, stalno želi da joj se iz tog grada donese ova ili ona sitnica. Otac, pri tom, nije samo otac, nego i profesor prava.

Lik Oca stvoren u romanu je čovek mere, čovek forme i reda, koji je takvu svoju ličnost izgradio uz pomoć rimskog i građanskog prava, latinske versifikacije i klasičnih filozofa zapadno-evropske kulture. On je strog, sabran, priseban i sve čini da u istom pravcu uputi i razvoj sinovljeve ličnosti: da ga ukroti, prekali, kultiviše pre svega njegov jezik, pokrete, ponašanje. I ma koliko Sin takvo vaspitavanje u detinjstvu doživljavao kao tlačenje, tiranisanje, sada, pod starost i u haosu koji je zavladao, on čitaocu želi da ga prikaže kao nužnu pripremu čoveka za život. Tek sada, kada je zavladao kaos, kao da je svestan da kada jezik i telo zanemare formu, red i zakon, onda se u čoveku pomalja životinja, čudovište. Čovek može biti dostojan svoga imena samo ukoliko nauči da gospodari sobom, iz bezobličnog on mora ovladati formom. Dobro je i lepo ono što je pravilno i skladno. Što je red. Mislio je otac, a sada tek, kada je vani zavladao totalitarizam i nacionalizam, kada čoveku pretda i sam postane monstrum, sada tu filozofiju života prihvata i Sin.

Ako je nekada, kao dete, mrzeo Oca koji je u svojoj sobi skandirao latinske stihove dok se na stolu hladila večera a Majka i dečak morali

stripljivo da čekaju dok se vežba ne završi, sada, kada Oca više nema, a spoljašnja situacija se otela svakoj kontroli, Otac se prikazuje kao dragocenost, kao subjekt koji je svestan svojih koordinata i situacije u kojoj se nalazi.

Između dva misleća bića, Oca i Sina, Otac je stekao prednost baš zahvaljujući svojoj vernosti redu, Zakonu. I Descartesu. Svemu onome čega u Beogradu, devedeset tereće godine nema. I baš u tom kontekstu Sin – u svojoj uobrazilji, dok se seća Oca – uspeva da pročita Descartesove rečenice tako da bi sada Otac bio zadovoljan, iako je on u biti retko bio zadovoljan sinovljevim izgovorom francuskog. I baš tu Sin izgovara značajnu rečenicu: „Nesrećni moj dostojanstveni Descartes“. Descartes jeste oličenje Oca⁹, ali evo gde i Sin ga smatra svojim. To je poglavlje jedno od ključnih u knjizi, pa ne čudi što je i njegova završna scena sjajna: Descartesove reči o staračkim suzama kao produktu fiziologije, a ne emocija, pomogle su Ocu da bez ikakve tuge i patosa posmatra sebe kao još jedan fiziološki slučaj i „da bude iznad sebe, tako što će da bude iznad tuge /.../ bio je ponovo iznad tog tela, i iznad mene, koji sam bio telo, telo na kolenima, ako se ne varam, pred njegovim telom“ (31). Forma, reč, citat kojim savršeno vlada, čine Oca superiornim, čak i u poslednjim trenutcima koji prethode njegovoj smrti.

Proces raskućivanja očevog stana je spor, bolan i prepun scena u kojima Sin prepoznaje Oca kao sebi blisko, srodno biće. Posebno detaljno opisuje kako se Otac, pred sam kraj s naporom diže od radnog stola, nastoji da održi ravnotežu, ali pruža tek pristiglom Sinu ruku u znak pozdrava. Pokazuje da doživljava Sina kao gospodina vrednog poštovanja. Otac, čak i onaj iz poslednjih dana, bio je čovek ravnoteže. U tome Sin prepoznaje Pascala koji je zapisao da je čovek „sudija svih stvari“, ali i „ubogi crv“, da je „rizničar istine“, ali i „smetlište neizvesnosti“ (67).

9
O ovom apsektu videti tekst Branke Arsić „Dugo putovanje u Trst“ u navedenom Zborniku (O Dekartovoj smrti... 1998: 59–82).

Montaigna i Pascala čita Sin kao tumače ove dvostrukosti čovekove. I baš zbog te dvostrukosti, njegovo najvrednije svojstvo je ravnoteža, sposobnost da se opstane između dve tačke. I upravo u tome je onda i vrednost Descartesa „onoga iz treće maksime *Rasprave*: da ne poželim ništa nedostižno, da radije menjam svoje želje nego red u svetu (71).“ U biti, sva tri filozofa, Descartes, Montaigne i Pascal, kao i Otac, su ljudi sredine, ravnoteže, pravnici umerenosti, odmerenosti. Čini nam se rečitom i činjenica da u poglavljima u kojima Oca prikazuje kao ekvilibristu, kao čoveka ravnoteže, Sin u Očevoj biblioteci pronalazi knjige Pascalovog druga iz detinjstva, docnijeg velikog pravника, pisca jedne od temeljnih knjiga iz oblasti prava, Jeana Domata (1625–1696). Domat je bio posebno cenjen baš u oblasti civilnog prava, očeve struke dakle. „Da li je moj otac to čitao u Lionu, da li je znao za gospodina Domata, da li je moj otac čak i bio taj gospodin Domat, u poslednjim svojim danima“ (77). Ravnoteža, srednji put, odmerenost – to je bio Otac ZATO što je bio pravnik.

Još jedan detalj, jedna slika koja se u romanu ponavlja vezana je za Oca-pravника, ili bolje – za pravo kao umetnost ravnoteže. To je slika bicikla. U poglavljima u kojima narator opisuje kako Sin krišom odlazi na Očeva predavanja na beogradskom Pravnom fakultetu, kao kakav lajtmotiv, kao čisti privid pojavljuje se bicikl bez bicikliste, oslonjen o drvo na tršćanskoj ulici Viale XX Settembre, ispred prodavnice „Standa“, a onda se, kao kakva replika čuvenog plakata koji je izradio Matjaž Vipotnik osamdesetih godina i usvojila italijanska levica za plakat kojim je oglašavala svoje godišnje susrete po različitim gradovima Italije, na biciklu koji je uvek imao okrenut prednji točak ulevo, kao biciklista pojavljuje Marx. Ova slika bicikla sa prednjim točkom okrenutim ulevo, ponavlja se na više mesta u ovom romanu, pa ga vidimo čak i u svečanoj auli Pravnog fakulteta u Beogradu, gde Otac drži

predavnje. Bicikl je sada bez vozača zato što je Otac samo u mladosti čitao levičare, pa čak i Kauckog, ali je posle „napustio Kauckog /.../ ne znam tačno kad je počeo da živi po trećoj maksimi Dekartovoj“ (146). Ali otac i bicikl, sprava koju ne možeš koristiti bez ravnoteže, spajaju se u jedno u svesti sinovljevoj.

Pošto je, posle smrti roditelja, dugo bio okružen knjigama, slikama (među slikama, najčešće spominje neku kopiju Piera della Francesce sa zida u predsoblju) i predmetima iz detinjstva, kada izađe iz roditeljskog stana Sin se oseća kao da je izgubio svoju vrednost, sve je jasnija njegova moć govora. Dok je Otac bio živ, on je zakonima nastojao da vlada svetom, ne i da ga menja. Sada je nastupilo doba pijace, doba haosa, poživotinjenog sveta i Sin oseća da sa takvim svetom nema ama baš ničeg zajedničkog. Da je ostao apsolutno sam. Iako mu je u brojnim situacijama Pascal bio bliži od Oca, sada Sin zna da Pascalov svet pripada onom neposrednom, onoj pijaci, a „neposrednost ubija: Naivnost ima krvave ruke“ (199). Sin shvata da mu je bliži Očev svet, svet pravila, dostojanstva, govora, ravnoteže, prava, nego svet neposrednosti, pijace, jer ovaj drugi, neposredni, pravno neuređeni – krvav je i ubija. Čovek bez dekartovske strogosti, bez čvrstog sistema i stalnog uvežbavanja latinskih kadenci, bez priče o pravu i bez zakona koji uobličuju pravo jeste svet ubojstva, klanja. U noći koja je zavládala, Sin se najpre odrekao Montaigna, onda i Pascala. Ostao je Descartes. Očev Descartes. I očeva ruka na ramenu, koja od sina zahteva da bude Katon, da bude uspravan i ispravan i u suludim vremenima.

U literaturi koja se bavi mogućim paralelama i međusobnim uticajima prava i literature (posebno Carpi, ed. 2007) već je istaknuta razlika koja postoji između pravnika koji pišu zakone i onih koji na osnovu tih zakona sude. Dok pisci zakona „određuju pravila i pišući ih neminovno govore u opštim pojmovima“¹⁰, sudiji, koji mora da interpretira

10

„Lawgivers deals with legal justice, they determine what is the rule, and in giving the rules they speak necessarily in general terms“ Jeanne Gaakeer, „Law in Context, Equity, and Realm of Human Affairs“. In: Carpi ed. 2007: 58.

11
 Tekst je prvi put
 objavljen na engleskom
 1990 a pod naslovom:
 „Deconstruction
 and the Possibility of
 Justice“. Naše se čitanje
 odnosi na italijansko
 izdanje (2003).

zakonski tekst, tehničko poznavanje tog zakona nije dovoljno, i on neminovno traži „podršku“ u literaturi kao onoj grani humanističkih disciplina koja, pored psihologije, najviše pažnje posvećuje ljudskom ponašanju. Zakonopisac je upućen na filozofiju, sudac na književnost i psihologiju. Ali oba su striktno uslovljena kontekstom, odnosno dobrim poznavanjem ne samo pravničkih, nego širih humanističkih struka i delatnosti. Sve knjige koje posle Očeve smrti Sin pronalazi na njegovom stolu i policama koje su mu bile pod rukom pripadaju filozofiji, ali zašto ga posebno zanima baš prisustvo Pascala i Montaignea?

Možda će nam u traženju odgovora na ovo pitanje pomoći tekst J. Derrida „Force de loi. Le fondament mystique de l’*autorité*”¹¹ u kojem ovaj francuski filozof po prvi puta u svojoj karijeri govori o pravu i pravdi i baš tu važno mesto pridaje kako Pascalu, tako i Montaigneu. Oktobra 1989, tada već jak američki pokret Critical Legal Studies, koji objedinjuje filozofe, teoretičare literature i pravnike, pozvao je Jacques Derrida da održi uvodno plenarno izlaganje na američkom Cardozzo Law School. Derrida se u svom ustaljenom stilu biranih reči, sa brojnim citatima, aluzijama i referencama, obratio skupu na engleskom jeziku, naglašavajući da je naslov tog skupa, – Od prava, ka pravdi – njemu potpuno stran, da to nije tema o kojoj je do tada puno razmišljao, ali da mu se čini da mu baš dva juridička termina izgovorena na engleskom otvaraju temu na pravi način. To su *to enforce the law* i *enforceability of the law or of contract*. „Pravo je – kaže Derrida – uvek autorizovana sila, sila koja se pravda ili koja ima pravo da bude primenjena, čak i kada ta opravdanost može biti ocenjena kao nepravedna i neopravdana. Nema prava bez sile, ukazivao je krajnje ozbiljno Kant.“ (Derrida, 2003:52). Pošto oda priznanje američkoj grupi koja sebe naziva Critical Legal Studies i koja nastoji da poveže literaturu, filozofiju, pravo i političko-institucionalne probleme „koji su danas, iz ugla određene

dekonstrukcije, najplodniji i najneophodniji“, Derrida ponovo podvlači koliko je engleski u tom smislu jezik koji precizno odslikava funkcionisanje prava: „*Enforce the law* nas podseća da ako pravda nije neminovno pravo i zakon, ako nema silu ili ako se ne poziva na silu od prve svoje reči, ona ne može postati pravo zakona, ili pravo u zakonu. U početku pravde beše *logos*, reč ili jezik, ali to se ne kosi sa jednim drugim *incipit* koji glasi: U početku beše sila“ (Derrida, 2003: 58). I eto, gde baš tu, raspravljajući o zakonu i sili, o zakonu kao sili, Derrida izvlači Pascala i njegovu misao, koja počinje ovako: „Pravo, sila. – Pravo je da ono što je pravedno bude i ostvareno i neophodno je da bude ostvareno ono što ima veću silu.“ (Derrida, 2003: 58). Derrida podseća da je baš Pascal u svojim *Mislirima* razvio misao o sprezi prava i sile: „impotentna pravda nije pravda u smislu prava; sila bez prava je – tiranija“ (Derrida, 2003: 59). Derrida, pažljivi čitalac i nekonvencionalni tumač Pascala, ukršta na ovom mestu Pascala i Montaignea, na način veoma blizak onom kako to čini Konstantinović: obojica pričaju o Pascalu pročitano kroz noćari Montaignea i o Montaignu pročitano na konvencionalni, ali i na nekonvencionalan način. U svakom slučaju, kako Pascal, tako i Montaigne – podseća Derrida – koriste sintagmu „mistična osnovica autoriteta“, misleći pri tom na autoritet koji proizvode zakoni, koji je rezultat zakona. „Zakoni nisu pravdeni kao zakoni. Njima se ne pokoravamo zato što su pravedni, nego zato što imaju autoritet“ (Derrida 2003: 60).

Pred nama su dva „početnička“ dela: Derrida po prvi put ulazi u razmišljanja o odnosu prava, literature, filozofije i dekonstruktivizma, Konstantinović piše strukturalno i sadržinski roman nepoznat (i možda do danas neprepoznat!) roman-traktat u kojem eksplicira iste one ideje koje – mnogo zgusnutije i doista u filozofskom ključu – iznosi Derrida u svom američkom izlaganju. Derrida zastupa upravo one ideje koje će

ja-narator u Konstantinovićevom romanu ilustrovati svojim imaginarnim razgovorima sa Ocem, svojim čitanjem i citiranjem istih mislilaca koje citira Derrida, ali i opisivanjem scena iz porodičnog života koje u prvom čitanju mogu zavesti, navesti na zaključak da je Otac-Descartes tiranin u svojoj porodici, kako prema Sinu, tako i prema supruzi. Vremenom će baš takvo Očevo ponašanje postati potvrdom teze koju su zastupali kako Pascal, tako i Montaigne: pravo je sila. U početku beše sila. Mistični autoritet Oca rodio je u Sinu savršeno osećanje i svest o tome šta je pravo i pravda.

Ova, za srpsku književnost apsolutno nova dimenzija literarnog teksta, koja jednim svojim delom dotiče pravo, drugim autobiografiju i trećim filozofiju, ostala je sasvim po strani u dosadašnjim izučavanjima. Čitan u kontekstu navedenog Derridaovog izlaganja o pravu, ali i kao porodični roman zasnovan na autobiografskim osnovama, ovaj će Konstantinovićev tekst omogućiti prepoznavanje složenih, propustljivih, „likvidnih“ (u smislu ove reči kako je u stručnu sociološku literaturu uvodi Zygmund Baumann), tema, koje su sve odreda obeležavale početak devedesetih godina. Rečenica koju navodimo u naslovu nama se čini ključnom jer nudi odgovor na pitanje: zašto je u kreiranju figure Oca, autoru bio važan i Očev životni poziv? Kao da je autor, i inače sklon asocijacijama, citatima koji treba tekstom i u tekstu da potvrde priču (a u ovoj knjizi tih citata ima u izobilju, i autor ih ostavlja kako na francuskom tako i na latinskom, s tim što se redaktor knjige pobrinuo da na kraju donese barem veći deo prevoda ovih citata) smatrao od posebnog značaja činjenicu da je ovaj glavni junak pravnik, tačnije onaj koji propisuje pravo, koji formuliše pravne zakone, koji se bavi formalnim pravom (legal justice). Uverljivost „događanja“ autor hrani nizom autobiografskih i biografskih podataka o Ocu. Neobično

je značajno shvatiti da u ovom romanu Otac „veliki zakonodavac“ (202) nastoji da formira Sinovljevo mišljenje.

Da je *Dekartova smrt* bila napisana i bila dostupna na nekom od većih jezika početkom XX veka, John Wigmore bi je možda uvrstio u svoju listu knjiga koje treba da pročita svaki pravnik¹². Wigmore je smatrao da složenost ljudskog bića i situacija čovek može najbolje upoznati čitajući romane koji su pravi muzej ljudskih karaktera, karakteristika i motiva. ♡

¹² Godine 1908 Wigmore je objavio spisak od čak 1800 takvih knjiga, da bi godine 1922, prilikom ponovnog objavljivanja, spisak redukovao na objektivnije dostižnih 100: „A list of legal novels“, *Illinois Law Review*, 2 (1908), pp. 574-593; „A list of one hundred legal novels“, *Illinois Law Review*, 17 (1922), pp. 26-41. – Ovde Wigmore citirano prema: Jean Gaakeer (2007:45).

Bibliografija

Primarna

KONSTANTINOVIĆ RADOMIR, *Dekartova smrt*. Agencija za mir, Novi Sad 1996.

KONSTANTINOVIĆ RADOMIR, *Biće i jezik 1–8* (1983). Prosveta i Rad, Beograd; Matica srpska, Novi Sad

KONSTANTINOVIĆ RADOMIR, *Beket-prijatelj* (2000). Otkrovenje, Beograd. <http://pescanik.net/wp-content/MP3-various/Radomir_Konstantinovic.mp3>

Monografije

DERRIDA JACQUES (2003) *Forza di legge. Il „fondamento mistico dell'autorità“*. A cura di Francesco Garritano. Bollati Boringheri, Torino

Zbornici i tekstovi u zbornicima

CARPI DANIELA, ed. (2007) *Practicing Equity, Addressing Law*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg.

JEANNE GAAKEER, Law in Context, Equity, and Realm of Human Affairs. In: Carpi, ed. 2007, pp. 33–70.

O Dekartovoj smrti Radomira Konstantinovića (1998). Uredili Nenad Daković i Rade Kuzmanović. Radio B92, Beograd.

ALEKSIĆ BRANKA, Dugo putovanje u Trst. In: *O Dekartovoj smrti Radomira Konstantinovića* (1992), str. 59–82

STOJANOVIĆ DRAGAN, Razgovor u studiju. In: *O Dekartovoj smrti Radomira Konstantinovića* (1992), str. 13–56

BELANČIĆ MILORAD, O Dekartovoj smrti. In: *O Dekartovoj smrti*

Radomira Konstantinovića (1992), str. 83-134

Druga Srbija (1992) Uredili Ivan Čolović i Aljoša Mimica. Plato,

Beogradski krug, Borba, Beograd.

L'altra Serbia. Gli intelletuali e la guerra (1996). Uredila Melita Richter

Malabotta. Selene edizioni, Milano

Summary

Radomir Konstantinović's *Descartes' Death* has the characteristics of a novel, an autobiographical essay and a philosophical treatise. The protagonist of the novel, Father, professor of Civil Law, lives a life paved by the rules founded on Descartes' rationality: for him, to serve the Law means to serve Order, perfect legality, repetition. Son admires his Father, but at the same time fears his infallibility and suffers from his tyranny of law, order and habit. In the Son's eyes, Father is simultaneously almighty law and fear of law, as well as the law that terrorizes everyone around him. Everything changed in the 1990s when chaos ruled the outside world, Serbia and Belgrade: Son endeavoured to establish with this man of form and order such intimate relationships that he could not have achieved during Father's life, because the Father was Law itself and the Son always and only an imperfect(ed) Disciple. The image related to Father-Lawyer or rather to Law as the art of equilibrium, is the image of a bicycle with the front wheel turned to the left which frequently reappears in the novel.

Both in this novel-treatise and in his earlier works, Konstantinović expressed familiarity with postmodern thinking and the philosophical concepts of Montaigne and Pascal; one of the founders of scepticism, Montaigne, witnessed the crisis of values and heralded the impossibility of reaching the truth and the absolutes, while Pascal was doubtful of the proof of bare evidence, placing belief in irrational sensations above the rational conviction. However, in the 1990s one had to find a space also for Descartes, the author of the treatise on method, reason and the value of law. The Son now knows that Pascal's world belongs to what is direct, to the market, „since directness kills: naivety has bloody

hands“. He understands that Father’s world of rules is closer to him, that the world of dignity, rhetoric, equilibrium and law is closer than the law of directness and the world that lacks legal organization. In the overwhelming darkness the Son first repudiated Montaigne, then Pascal. Descartes remained. Father’s Descartes.

When in 1989 Jacques Derrida thought for the first time of a parallel between literature, philosophy and law, he emphasized the precision of the English language in the definitions of the functioning of law: „to enforce the law“ reminds us that justice cannot be properly of the law or right in law if it does not possess force or refer to force from the start. At the beginning of justice there was logos, word or language, but this does not contradict another of Derrida’s statements: in the beginning there was force. And there, when discussing law and force, law as the force, Derrida brings from oblivion the philosophers most prominent in Konstantinović’s work: Descartes, Pascal and Montaigne. Not only with the first, but with the other two as well, Derrida finds the term: *the mystical basis of authority*, which refers to the authority produced by law and is the result of law. „Laws are not rightful in themselves, we do not respect them because they are rightful but because they possess authority.“

We are faced with two *beginner’s works*: for the first time Derrida enters in deliberations about the relations between law, literature, philosophy and deconstructivism, while Konstantinović writes a novel-treatise, new in terms of structure and content (and still unperceived), where he explicates the ideas which Derrida deals with more densely and in a philosophical framework in his *American Lectures*. Derrida propagated the concepts which Konstantinović’s Son-narrator would present in his imaginary discussions with his Father and in his quotations from the thinkers quoted by Derrida. As if the author, Radomir

Konstantinović, himself inclined to associative references and quotations applied as verifications of the narrative, believed that the crucial fact in his novel is that the main protagonist is a lawyer, the one who writes the law, defines legislations and deals with legal justice.

Marija Mitrović

was a full professor for South Slavic Literature at the University of Trieste, now retired as an “eminent scientist”. Her research focused on the contacts between major Yugoslav cultures (Serb, Croat and Slovene (see Ivan Cankar i književna kritika, Beograd 1976; Pregled slovenačke književnosti, Novi Sad 1995; Geschichte der Slowenischen Literatur, Wien-Klagenfurt-Ljubljana 2000) and recently on Serbian culture. She edited: Sul mare brillavano vasti silenzi (the image of Trieste in Serbian literature), Trieste 2004; Svetlosti i senke. Kultura Srba u Trstu (Clio, Belgrade, 2007); Ivo Andrić, La storia maledetta, Racconti triestini (Mondadori, Milano 2007); Cultura serba a Trieste (Argo, Lecce 2009).